

Het culturele netwerk van Jan van Scorel

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLXXVI

Het culturele netwerk van
JAN VAN SCOREL

Schilder, kanunnik, ondernemer en kosmopoliet

GAILA JEHOEL

Hilversum

Verloren

2020

Afbeelding omslag: detail van Maria Magdalena van Jan van Scorel, ca. 1530 (Rijksmuseum Amsterdam)

© 2020 Gaila Jehoel
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur. Ondanks alle aan de samenstelling van dit boek bestede zorg kan de auteur niet aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade die het gevolg is van enige fout in deze uitgave. De auteur heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties in dit boek te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de auteur wenden.

ISBN 978 90 8704 860 0

Dit is de handelseditie van een proefschrift verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam

Opmaak: Optima Grafische Communicatie Rotterdam
Omslagontwerp: Rombus Hilversum / Tanja Stropsma

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher

Voor Thomas

Inhoudsopgave

Dankwoord		
Inleiding	9	
1	Schoorl en Alkmaar: de basis voor een wijdvertakt netwerk	15
2	Amsterdam: opleiding tot schilder	45
3	Utrecht: introductie bij de kerkelijke elite van Holland en het Habsburgse hof	59
4	De Duitse landen: ontmoetingen met de internationale katholieke elite en opruiend gedachtengoed	85
5	Venetië: kosmopolitisch drukkerscentrum en toegangspoort tot Jeruzalem	115
6	Het Heilige Land: iconografische innovatie en sociale stijging	165
7	Rome: een uitzonderlijke positie in het Belvedere	221
8	Ondernemen in Haarlem	221
9	Een man van aanzien in Utrecht	239
10	De artistieke nalatenschap van Jan van Scorel	299
Afbeeldingen		311
Samenvatting		413
Summary		419
Appendix A: mogelijk itinerarium van Jan van Scorel in de Duitse landen, Venetië, Jeruzalem en Rome		425
Appendix B: studenten uit de Lage Landen in Padua en Bologna		427
Appendix C: het netwerk van Daniël van Bombergen		432
Appendix D: Nederlanders werkzaam in Rome tijdens het pontificaat van Adrianus VI		450
Appendix E: Baccio Bandinelli en zijn tekenacademie in het Belvedere		454
Appendix F: de overgeleverde schilderijen van Jan van Scorel		456
Archieven en bibliotheken		462
Bibliografie		463

No man is an island, entire of itself; every man
is a piece of the continent, a part of the main
John Donne, *Meditation XVII*, 1624

Dankwoord

Wat mij na studies aan drie kunstacademies en na twee universitaire masters blijft verbazen, is het feit dat het oeuvre van kunstenaars vaak thematisch wordt ingedeeld en dat hun levens meestal geïsoleerd worden beschreven. Een kunstenaar staat niet los van zijn omgeving en zijn leven verloopt doorgaans niet thematisch of geïsoleerd. Het is juist het milieu waarin hij opgroeit, de leermeesters die hem opleiden en de opdrachten die hij verwerft die zijn identiteit als kunstenaar vormgeven. Daarbij is het opbouwen en onderhouden van een rijk en uitgestrekt netwerk cruciaal voor een succesvolle carrière. Dit is een thema dat nog nauwelijks onderzocht is bij kunstenaars uit de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Zodoende wil ik met dit onderzoek licht werpen op de diverse kringen van opdrachtgevers uit de vroegmoderne tijd en de diplomatieke capaciteiten van een kunstenaar in het bijzonder: Jan van Scorel. Als eerste kunstenaar uit de Noordelijke Nederlanden slaagde hij erin een wijdvertakt, divers en internationaal netwerk op te bouwen.

Tijdens mijn zoektocht naar informatie ben ik vanuit velerlei hoeken ondersteund en heb ik gaandeweg zelf een internationaal netwerk kunnen opbouwen, dat mij zowel op persoonlijk als op wetenschappelijk vlak veel heeft gebracht. Daar ben ik heel dankbaar voor. Als eerste wil ik mijn promotoren Bram Kempers, Marten Jan Bok en Gert Jan van der Sman bedanken. Bram wil ik bedanken om de initiërende vraag die hij me op de trappen van het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome stelde en die dit promotieonderzoek in gang zette. Hij toonde zich een betrokken promotor die meedacht, subtiel stuurde en me altijd wist te verblijden met zijn soepele volzinnen en heldere formuleringen. Net als voor Bram koester ik een grote waardering voor mijn copromotoren Marten Jan; erudiet, vriendelijk en behulpzaam en voor Gert-Jan; een excellent objectgericht kijker en een kritisch lezer.

Gedurende dit onderzoek bleken vele wetenschappers binnen en buiten het kunsthistorische vakgebied bereid om hun dissertatie ter beschikking te stellen en om van gedachten te wisselen over hun of mijn bevindingen. Daarvoor wil ik hier Yvonne Bleyerveld, Arjan van Dixhoorn, Molly Faries, Bram van Hoven van Genderen, Bert Meijer, Daantje Meuwissen, Bettina Pfothenhauer, Jeroen Puttevils, Monika Schmitter, Anton Schuttelaars, Ad Tervoort en Jetze Touber bedanken. Vrienden, vakgenoten en collega's die zich daarnaast zeer behulpzaam hebben getoond bij het vinden van de juiste woorden om Van Scorels verhaal op te schrijven zijn Rosalie Bijl, Elisa Goudriaan, Ko Haak, Annemie Leemans, Dirk van der Meulen, Gerrit Oud en Frits David Zeiler.

Voor de bestudering van Jan van Scorels leven in Italië verbleef ik op de Nederlandse universitaire Instituten in Florence en Rome en bij het Duitse *Centro Tedesco di Studi Veneziani*, het enige niet-Italiaanse, universitaire studiecentrum in Venetië. Ik ben de personen die dat (mede) mogelijk hebben gemaakt zeer erkentelijk; Michaela Böhringer, Gert-Jan Burgers, Marieke van den Doel, Romedio Schmitz-Esser en Arthur Weststeijn. Tijdens mijn vele bezoeken aan Rome voelde het instituut met zijn hartelijke staf als een tweede thuis. De ontmoetingen aldaar met 'randwetenschappers', zoals Charlotte Siegers het eens omschreef, vormde een bron van herkenning en vreugde. Het ging hier om buitenpromovendi en andere bursalen die net als ik tijdens hun vakanties, in het weekend en tot diep in de nacht in de bibliotheek zaten te schrijven. Het was altijd een genoegen om samen met andere onderzoekers als Maarten van Deventer, Raphaël Hunsucker, Floris Meens en Cynthia Osiecki te overleggen, te koken, en ook om samen met hen *gelati* te eten en te aperitieven.

Door het ontcijferen van documenten uit de vroege zestiende eeuw in archieven heb ik een grote waardering ontwikkeld voor archivariissen die dergelijke teksten lezen alsof het de krant van vandaag is, zoals Michel Oosterbosch van het Rijksarchief in Antwerpen-Beveren. De kennismaking met dergelijke bewaarders van kennis was meestal prettig en een enkele keer grappig. Zo werd ik tijdens het ontcijferen van een betaling aan Rafaël in het doodstille *Archivio della Fabbrica di San Pietro* opgeschrikt door een groep luid scanderende voetbalhooligans van AS Roma, die de rustig ogende archivaris als ringtone had ingesteld.

Ontroerend was het bezoek aan het archief van de *Santa Maria dell'Anima*, waar mijn zoontje, liggend in de buggy, door Johan Ickx hartelijk werd verwelkomd als jongste onderzoeker ooit. Die hartelijke ontvangst zou zich de jaren daarna steeds herhalen en mijn archiefconsultaties bij de *Campo Santo Teutonico* en de *Anima* werden zo heel plezierig. Dankzij de contacten van Johan Ickx kon ik snel terecht bij Barbara Jatta en bij Rossana Nicoló, conservator Architectuur van de Vaticaanse musea, met wie ik Van Scorels huisvesting in het Belvedere *in situ* kon bestuderen.

Dit onderzoek was niet mogelijk geweest zonder de steun van mijn trouwe *tifosi*, mijn naaste familie en vrienden, dankzij wie ik me een bevoorrecht mens voel; mijn ouders Noud Jehoel en Marja Dullaart, mijn tante en oom Dorothé Jehoel en Jos Willems, en daarnaast de beste vriendinnen en paranimfen die iemand zich kan wensen: Annemiek van den Bulck en Laurien de Boer. Zonder hen was het niet gelukt. Op het Herbert Vissers College wil ik *my person* Lesley Zandstra en Ezra Meijer bedanken voor hun steun en begrip als ik weer eens een maand, week of weekend naar Venetië of Rome wilde. Hier past ook Marcel Heilig, beleden historicus met een hart voor kunst en filosofie met wie ik jarenlang met veel plezier de Rome-reizen organiseerde.

Tot slot wil ik hier mijn zoon Thomas Sweder noemen; een onverwacht cadeau. Sinds hij zich tijdens de derde en laatste aanvraagronde bij het NWO in mijn leven nestelde, is hij mijn anker naar de wereld en vormt hij het verbindende element tussen de kringen waarbinnen ik zelf opereer. Waarvoor dank.

Gaila Jehoel

Inleiding

Jan van Scorel (1495-1562) was de eerste Hollandse kunstenaar die naar het zuiden reisde en woonde en werkte in zowel de Duitse Landen en Karinthië, als in Venetië en Rome. Terug in de Nederlanden positioneerde hij zich als ‘*den Lanteeren-drager en Straet-maker onser Consten in den Nederlanden*’.¹ In dit onderzoek wordt aangetoond dat Van Scorel bovenal een succesvol netwerker was, die zijn artistieke, diplomatieke en zakelijke talenten wist in te zetten bij het behalen van zijn ambitieuze doelen. Hij past daarmee bij uitstek in de laatmiddeleeuwse periode waarin het maken van sociale connecties hoog stond aangeschreven.² De term netwerk wordt in dit onderzoek gebruikt om wederzijdse relaties aan te duiden en tevens om gedeelde connecties en onderlinge afhankelijkheidsposities aan te geven.³

Binnen het netwerk van Van Scorel zijn vijf kringen te onderscheiden: kerkelijke, bestuurlijke, die van kooplieden, geletterden, en die in en rond het hof. Dit proefschrift zal laten zien dat de verschillende fases die in Van Scorels loopbaan te ontwaren zijn, direct verband houden met zijn positie binnen deze vijf groepen. Als historische studie illustreert Van Scorels carrière dat de netwerken waarin hij fungeerde onderling nauw verbonden waren en elkaar in hoge mate overlaptten. De wisselwerking en dynamiek die hierbij optraden, zijn niet eerder in beeld gebracht. Zo komt bijvoorbeeld het grote belang naar voren van machtige sleutelfiguren die binnen meerdere kringen vooraanstaande posities bekleedden.

Tijdens zijn uitzonderlijke en gevarieerde leven wist Van Scorel een internationaal en invloedrijk netwerk op te bouwen en zich op diverse terreinen succesvol te positioneren. Als ondernemer leidde hij een groot atelier en hij ontving opdrachten van de kerkelijke en bestuurlijke elite van de Nederlanden en van ver daarbuiten. Als geestelijke wist hij in 1523 een kanonikaat te verwerven en op te klimmen naar verschillende leidende functies in het kapittel van de Mariakerk. Als architect ontpopte hij zich aan het einde van zijn leven als fondsenwerver voor een risicovol bedijgingsproject vlak bij zijn geboortegrond in Schoorl.

Het onderzoek naar netwerken vormt tot dusver een lacune in veel kunsthistorisch onderzoek, waarvoor het juist beslissende informatie over opdrachtgevers en de identiteit van geportretteerden kan bieden. Godfried Hoogewerffs beschrijving uit 1915 – waarin hij een belangrijke opdracht voor de dan vierentwintigjarige kunstenaar

¹ Mander 1969 (1604), f. 234v.

² Zie bijvoorbeeld het tussen 1513 en 1524 geschreven boek van Baldassare Castiglione (1478-1529), *Il libro del Cortegiano*, Aldus Manutius, Venetië, 1528; McLean 2007, p. 4.

³ Zie voor de term netwerk Latour 2005; McLean 2007, voorwoord en hoofdstuk I en de inleidingen van Gnyp 2015 en Goudriaan 2015.

aan toeval toeschrijft – is een voorbeeld van de meer traditionelere blik, waarin netwerken nog nauwelijks in ogenschouw werden genomen: Jan van Scorel kwam ‘... op weg naar Italië toevallig aan de poort van het kasteel aankloppen...’. Hij werd daar gevraagd door de invloedrijke kardinaal Matthäus Lang von Wellenburg (1468-1540) om een altaarstuk te schilderen.⁴

Baanbrekend voor de kennis over Van Scorel was het werk van Max Friedländer. In 1916 stelde hij kenmerkende stijlelementen in het werk van de schilder vast, waarmee hij Van Scorel afzette tegen andere kunstenaars uit de vroege Nederlandse schilderkunst.⁵ Op basis van dit connaisseurschap werden reeds ontdekte en nieuwe schilderijen aan hem toegeschreven. De contributie van Godfried Hoogewerff was vervolgens dat hij de eerste en enige monografie over Van Scorel schreef, waarin hij het destijds bekende oeuvre chronologisch presenteerde.⁶ Als directeur van het Nederlands Historisch Instituut in Rome leverde hij in talloze publicaties een belangrijke bijdrage aan de kennis over Van Scorel.⁷ Sinds 1972 zijn de Italiaanse inventies die Van Scorel verwerkte in zijn stukken het onderzoeksterrein van Molly Faries.⁸ Na haar dissertatie stond ze samen met Dolf van Asperen de Boer aan de basis van het technisch onderzoek naar Jan van Scorels schilderijen. Sindsdien is welhaast zijn hele oeuvre in artikelen, tentoonstellingscatalogi en overzichtswerken opgenomen.⁹

De laatste decennia zijn verscheidene, interessante nieuwe stukken aan de schilder toegeschreven. Het gaat hier om schilderijen die nog nauwelijks in samenhang met Van Scorels historische context en oeuvre als geheel zijn onderzocht.¹⁰ Ook Van Scorels netwerk en culturele relaties zijn tot nog toe onderbelicht gebleven. Dat heeft tot een versnipperd beeld geleid. Het hoofddoel van dit proefschrift is om het netwerk van Van Scorel te analyseren en de personen die tijdens zijn carrière een beslissende rol hebben gespeeld, te identificeren en met elkaar in verband te brengen. Zodoende kan de samenhang tussen onze kennis over Jan van Scorels leven en zijn werken hersteld worden. Zijn relaties waren immers van doorslaggevend belang voor zijn positie als kunstenaar. Om de betekenis van deze personen goed te kunnen interpreteren, is het noodzakelijk om hen in de culturele omgeving van Van Scorel te plaatsen en om deze omgeving op haar beurt historisch te contextualiseren. Het is uitdrukkelijk niet het doel om definitieve uitspraken te doen over zijn schilderijen. Zijn kunstwerken worden gebruikt als visuele bron om licht op Van Scorels netwerk te werpen.

⁴ Hoogewerff 1923, p. 223.

⁵ Friedländer 1916.

⁶ Hoogewerff 1923.

⁷ Hoogewerff 1924; 1929; 1931; 1941; 1943; 1955.

⁸ Faries 1970; 1972; en ook Faries 1983; 1998; 2002; 2011; 2012.

⁹ Bijvoorbeeld in Jong 1993; Lammertse, Giltaj en Damen 2008; Ekkart e.a. 2010; Faries 2011; Suchtelen 2015.

¹⁰ Hoven van Genderen 2003; Faries en Wolff 1996; het gaat onder meer om *Sint-Joris en de Draak en Landschap met Tobias en de engel* (beide geïdentificeerd door Molly Faries), *Landschap met toernooi met jagers* (geïdentificeerd door Molly Faries in 1990) en *Doortocht van de Rode Zee* (geïdentificeerd door Bert Meijer in 1992); Molly Faries schrijft aan een monografie van de kunstenaar.

Een groot deel van de informatie die hier wordt gepresenteerd, is afkomstig uit primair archiefonderzoek in Nederland, Vlaanderen en Italië.¹¹ Akten, brieven, rekeningen en andere documenten verhelderen de sociale hiërarchie in deze periode en maken de relaties binnen bestuurlijke structuren zichtbaar. Bronnen uit de late vijftiende en de vroege zestiende eeuw zijn echter naar verhouding schaars en niet systematisch ontsloten.

Het gebrek aan primaire bronnen noopt me, gelet op de wetenschappelijke en historische integriteit, om voorzichtig met gepresenteerde feiten om te gaan. Om een overtuigend betoog te kunnen houden is het echter belangrijk om vanuit enkele basisbronnen te werken. De door Karel van Mander geschreven levensbeschrijving van Jan van Scorel wordt om die reden als historisch betrouwbare bron geïnterpreteerd.¹²

Een tweede belangrijke bron wordt gevormd door publicaties over instituten of personen die niet eerder in samenhang met Van Scorel onderzocht zijn.¹³ Het prosopografisch materiaal dat in deze studies werd verzameld en geanalyseerd, levert in combinatie met mijn eigen archiefonderzoek nieuwe inzichten op en leidt tot een beter begrip van sociale mobiliteit binnen verschillende netwerken.

De tien hoofdstukken van dit proefschrift zijn gecentreerd rondom acht geografische locaties. Binnen elk hoofdstuk wordt de informatie chronologisch en - indien het de helderheid ten goede komt - thematisch gepresenteerd. Uit het eerste hoofdstuk blijkt dat de basis voor Van Scorels netwerk reeds tijdens zijn jeugd in Schoorl en Alkmaar werd gelegd. In het tweede hoofdstuk worden de letterkundige kringen rondom zijn leermeester Jacob van Oostsanen (ca. 1475-1533), bankier Pompeius Occo (1483-1537) en de drukker Doen Pietersz (1478-1480 tot na 1536) rondom Amsterdam verhelderd. Vervolgens komt de internationaal georiënteerde elite in hoofdstuk drie en negen aan bod.

Hoofdstuk drie bevat een introductie over de bestuursstructuur van het bisdom Utrecht en over de uitbreiding van Van Scorels netwerk tijdens zijn verblijf bij Jan

¹¹ In Nederland: Nationaal Archief, Den Haag; Regionaal Archief Alkmaar; Noord-Hollands Archief, Haarlem; Regionaal Archief Utrecht; Stadsarchief 's-Hertogenbosch; Zeeuws Archief Middelburg; Stadsarchief Mechelen; Rijks Archief Antwerpen-Beveren. In Venetië: Archivio di Stato di Venezia; Biblioteca del Museo Correr; Biblioteca Nazionale Marciana. In Rome: Archivio di Stato di Roma; Archivio della Fabbrica di San Pietro; Biblioteca Apostolica Vaticano; Archivio Segreto Vaticano.

¹² Mander 1969 (1604), f. 234v-236v; zie voor Karel van Mander verder met name het onderzoek van Miedema, bijvoorbeeld in Miedema 1981; Miedema 1985; Miedema 1992.

¹³ Voor kerkelijk Utrecht: Hoven van Genderen 2003; voor kerkelijk Rome: Partner 1979; Maas en Herde 1981; Press 1988 en onder meer Munier 1954; Touber 2002; Gouwens en Reiss 2005; voor kerkelijk Antwerpen: Beeck 1978; Vroom 1983; Grieten en Bungeneers 1996; voor de Grote Raad van Mechelen en het Hof van Holland respectievelijk: Kerckhoffs-de Heij 1980; Braake 2007; voor de kooplieden die handelden met Venetië en/of in Venetië woonden: Engels 1997; Puttevils 2012; voor de studenten in Leuven en Padua; Schillings, Reusens en Wils 1954; 1962; Kessel 1963; Ridder-Symoens 1984; Tervoort 2005; voor de boekdrukkers uit Duitsland en de Nederlanden in Venetië: Haberman 1978; Boon; Lowry 1991; voor de geleerden: Kölker 1963; Akkerman en Vanderjagt 1999; Bietenholz en Deutscher 1985; 1986; 1987; voor netwerken aan het Bourgondische hof: Blockmans 1988; Moraw 1991; Boogert 1998; Cools 2000 en de uitwisseling van giften: Veratelli 2013.

Gossaert (1478-1532) en Filips van Bourgondië (1464-1524). Van Scorels reis door de Duitse landen Beieren en Karinthië en zijn kennismaking met de kerkelijke elite aldaar wordt in het vierde hoofdstuk geanalyseerd en in een breder, cultuurhistorisch kader geplaatst.

In het vijfde hoofdstuk worden Van Scorels bewegingen in het kosmopolitische drukkerscentrum Venetië en zijn verblijf daar bij de Vlaamse koopman en boekdrukker Daniël van Bombergen (ca. 1483-1553) geëxploreerd. Door op pelgrimstocht naar Jeruzalem te gaan breidde Van Scorel zijn iconografische thematiek uit en hij verhoogde zijn kansen op sociale mobiliteit. Dit komt in het zesde hoofdstuk aan bod. Het zevende is gewijd aan zijn verblijf in Rome, nog specifiek in het Belvedere, en aan zijn werkzaamheden voor paus Adrianus VI (1522-1523).

Het achtste hoofdstuk belicht Van Scorels ondernemerschap in Haarlem. In het negende is de kunstenaar terug in Utrecht, waar hij het door Adrianus VI beloofde kanonikaat weet te verwerven en hij ontvangt opdrachten van de bestuurlijke, kerkelijke en Bourgondisch-Habsburgse elite. Met zijn inpolderingsproject voor de Zijpe, het gebied waar zijn vader de verschrikkingen van de overstromingen meemaakte, toont Van Scorel zich een ware *uomo universale*. Architectuur, technisch inzicht, schilderkundig vakmanschap en diplomatieke behendigheid culmineerden in *Nova Roma*. Tot slot wordt, in hoofdstuk tien, de artistieke nalatenschap van de kunstenaar geïnventariseerd.

Op praktisch en theoretisch niveau ben ik dank verschuldigd aan de door Bram Kempers geïnitieerde, kunsthistorische onderzoekstraditie naar netwerken van begunstiging en mecenaat.¹⁴ Hij heeft in zijn onderzoek naar het kunstmecenaat van de Florentijnse familie als De' Medici de veel nagevolgde grondslag gelegd voor onderzoek naar de relatie tussen kunstobject, opdrachtgever en kunstenaar.¹⁵ Verschillende publicaties geven aan dat de opdrachtgever wat betreft thema en iconologie, vaak kiest voor beelden die zijn sociale status bevestigen en aansluiten bij de sociale groep, waartoe hij graag zou behoren.¹⁶

Eveneens belangrijk voor deze dissertatie is de onderzoekstraditie naar Nederlandse en Vlaamse kunst en kunstenaars in Italië, zoals die is ingezet door Bert Meijer en Gert Jan van der Sman aan het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut in Florence en eerder al door Gisbert Brom en Godfried Hoogewerff aan het reeds genoemde Nederlands Historisch Instituut in Rome.¹⁷ Het archivalische

¹⁴ Kempers 1992.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Goffen 1986; Hollingsworth 1994; Faries 1997; Boogert 1998; Woodall 2000; Lauber 2005; Timmermans 2008; Kok 2013; Goudriaan 2015; Kok 2016. De eerste studie die de verhouding tussen kunstenaars en opdrachtgevers centraal stelt is Haskell 1963.

¹⁶ Baudrillard 1976; Schmitter 1997; 2004; Greenblatt 2005; Bourdieu 2010.

¹⁷ Brom 1908; Meijer 1991; 1999a; 1999b en zijn oprichting van de serie over Nederlandse schilderkunst in Italië; en onder meer Sman e.a. 1999; Sman 2008; Sman en Wierda 2013.

onderzoek van Marten Jan Bok en Willem Wijburg naar Van Scorels parenteel, is eveneens zeer waardevol.¹⁸

In methodologisch opzicht was de hiërarchische, sociaalwetenschappelijke theorie van Wolfgang Reinhard een solide basis voor de veelheid aan relaties in de hier onderzochte periode. Uit zijn artikelen blijkt dat na bloedbanden de sterkste verwantschap wordt veroorzaakt door ‘landmannschaft’, een gedeelde geografische afkomst.¹⁹ De krachtigste netwerken worden, zo bleek uit zijn artikelen, gevormd door personen die uit dezelfde sociale groep afkomstig zijn en onderling verschillende vormen van vlevlechting hebben. Deze horizontale banden tussen leden van dezelfde klasse wijken af van de verticaal gerangschikte patronageverhoudingen, waarbij een asymmetrische verhouding de relatie tussen mecenas en kunstenaar typeert.²⁰

Historisch onderzoek naar Duits-Nederlandse gemeenschappen in Venetië en Rome wijst uit dat deze zich concentreerden in specifieke wijken.²¹ Voor patronage door landgenoten gold dat hoe verder men van huis was, hoe sterker de onderlinge banden werden ervaren. Van Scorel wist in Italië optimaal van dit gegeven gebruik te maken. In Venetië kon hij terecht bij een kleine groep Vlaamse kooplieden, terwijl hij in Rome door een Brabants financieel en kerkelijk netwerk werd opgevangen.²² De pelgrimsreis naar Jeruzalem vormde een poort naar de kerkelijke elite van de Nederlanden.²³ De onderzoeksresultaten van deze thesis tonen de toepasbaarheid van Reinhard's hiërarchische sociaal-wetenschappelijke theorie op het netwerk van deze kunstenaar aan.

Deze dissertatie biedt nieuwe inzichten in het leven en de carrière van Jan van Scorel, mede dankzij de combinatie van thematische publicaties, archiefonderzoek en prosopografische gegevens. De kunstenaar hanteerde een rijk palet aan diverse relaties tijdens een dynamische periode in een zich in hoog tempo ontwikkelende omgeving. Door mijn bevindingen hierover te integreren met de resultaten van eerdere studies over hem, laat ik zien dat Jan van Scorel zijn buitengewone levensloop te danken had aan zijn diplomatieke talenten en het wijdvertakte netwerk dat hij opbouwde en onderhield.

¹⁸ Bok en Wijburg 2012; Bok 2018.

¹⁹ Reinhard 1979; 1988; 1991. Over de toekenning van een kunstwerk als participant in het geheel van relaties zie de actor-netwerktheorie in onder meer Latour 2005; McLean 2007. Voor de geschiedenis van deze banden zie Blockmans 1988, in het bijzonder p. 123; Braake 2007, p. 297.

²⁰ Zie voor een historisch overzicht van onderzoeken naar patronage en netwerken Pollmann 2006 en de inleiding van Gnyp 2015.

²¹ Over de netwerken van Duitse en Nederlandse kooplieden in Venetië: Brom 1908; Donatella 1999; Calabi 2006; Timmermans 2008; Puttevils 2012; Pfothenauer 2016; over de groepsvorming van Duitsers en Hollanders en Vlamingen in Rome: Partner 1979; Maas en Herde 1981.

²² Bonazza, Leonardo en Guidarelli 2013; zie over de rol van bemiddelaars Cools en Keblusek 2006.

²³ Ganz-Blättler 1990; Hasecker 2008.

